

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مشهد، شماره ۳۵۷

کنجینه متون طب سنتی اسلامی (۲)
A-PDF

مبانی داروسازی سنتی
Watermark

با تکیه بر نظرات ابن النفیس قرشی

تألیف و گردآوری:

احمد امامی

بهجت جوادی

سروشنامه :	جوادی، بهجت، گردآورنده
عنوان و نام پدیدآور :	مبانی داروسازی سنتی با تکیه بر نظرات ابن النفیس قرشی / تألیف و گردآوری بهجت جوادی، احمد امامی.
مشخصات نشر:	مشهد: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی مشهد، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری :	۲۲۲ ص.: جدول.
فروست :	(انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مشهد؛ شماره ۳۵۷).
شابک :	(ISBN: 978-600-369-034-9)
وضعیت فهرست نویسی:	فیا.
یادداشت :	واژه نامه.
یادداشت :	کتابنامه: ص. [۱۷۵ - ۱۷۸] ؛ همچنین به صورت زیرنویس.
موضوع :	داروسازی.
موضوع :	پزشکی سنتی.
موضوع :	پزشکی اسلامی.
شناسه افزوده :	امامی، احمد، ۱۳۴۲ - ، گردآورنده.
شناسه افزوده :	دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی مشهد.
رده بندی کنگره :	۹۲۱/۳۴۳ ج ۹ / RS ۹۲
رده بندی دیویی :	۶۱۵/۱
شماره کتابخانه ملی:	۳۹۱۴۷۴

A-PDF

انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مشهد، مشهد، ۱۳۹۴

مبانی داروسازی سنتی

(با تکیه بر نظرات ابن النفیس قرشی)

تألیف و گردآوری

بهجت جوادی - احمد امامی

وزیری، ۲۲۲ صفحه، ۳۲۰ نسخه، چاپ اول، پاییز ۱۳۹۴

امور قتی و چاپ : مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد

بها: ۱۱۰۰۰۰ ریال

بسمه تعالی

انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مشهد - به عنوان یک نهاد علمی - فرهنگی، چاپ و نشر، کتبهای مورد استفاده استادان و دانشجویان رشته‌های علوم پزشکی را از وظایف اساسی خود می‌داند و بر آن است تا با انتشار متون مربوط به علوم پزشکی، هم بر اعتبار و اعتلای آنها بیفزاید و هم موجبات دل‌گرمی و شوق و نشاط امر تحقیق را در پی جویهای علمی فراهم آورد.

به یقین چاپ و نشر آثار معتبر علمی، امکان دست‌یابی اهل تحقیق را به منابع مختلف گوناگون علمی مورد نیاز به بهترین صورتی میسر و ممکن خواهد ساخت و راه را برای تحقیقات بعدی هموار خواهد کرد.

باید گفته شود که گستردگی فعالیت‌های مربوط به نشر، در قلمرو ناشران خصوصی، نه تنها از مسؤولیت مراکز معتبر دانشگاهی، به کوشش در این زمینه‌ها با تکیه بر جنبه‌های علمی و فرهنگی موضوع نمی‌تواند بلکه به دلایل گوناگون، از جمله لزوم بررسی‌های دقیق کارشناسی، ویرایش‌های علمی و فنی، و نیز توجه حداکثر به توان مالی مخاطبان آثار، به‌ویژه دانشجویان، ایجاب می‌کند که دانشگاه‌های دولتی دانش خدمات خود را با تکیه بر جنبه‌های کیفی، و گاه صرف‌نظر از بازده اقتصادی گسترش دهند.

مسئولان انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مشهد با اشتیاق و اخلاص تمام می‌خواهند تا جدیدترین آثار مربوط به دانش‌های پزشکی را به بهترین شیوه فراهم آورند و بکوشند تا آثار منتشر شده با کیفیت مطلوب عرضه گردد. در عین حال انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مترصد دریافت نظرها و انتقادهای بدجا و سازنده اهل نظر می‌باشد تا از این طریق بتواند بر کمال آثار منتشره خویش بیفزاید.

معاونت پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی مشهد با استیانت از اتمام حدودی امیدوار است که نشر این اثر همانند دیگر آثار انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مشهد با تقارن هم‌جانبه این معاونت، و با تکیه بر ابتکار و کوشش اعضا و کارشناسان دانش‌آموخته خویش و نیز ایجاد ارتباط محکم و پایدار با جامعه پزشکی و دانشجویان پژوهشگر، در جهت ارتقای کیفی و تنوع موضوعات مورد نیاز دانش‌پژوهان رشته‌های علوم پزشکی گام‌های مؤثر بردارد تا مورد استفاده دانشجویان و مقبول طبع صاحب‌نظران و دانشگاهیان نکته‌بین قرار بگیرد.

انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مشهد

به نام خدا

طب سنتی اسلامی با پستوانه چند قرن قدمت، یکی از مکاتب پزشکی مدون و نظام‌مند است. علی‌رغم آنکه متون نگاشته شده در این مکتب جزء منابع غنی و ارزشمند دانش طب محسوب می‌گردند لیکن سوگمندان بسیاری از آنها به صورت شایسته، منتشر نشده‌اند. در مجموعه حاضر تلاش بر آن بوده است که با تکیه بر نسخ خطی معتبر و قابل اعتماد، متنی منقح و پیراسته از مهمترین کتاب‌های مزبور تهیه و منتشر گردد. همچنین اسامی صحیح بیماری‌ها و نیز داروهای مندرج در آنها (اعم از معدنی، گیاهی و حیوانی) به صورت دقیق و در کنار معادل‌های آنها به زبان‌های دیگر استخراج و فهرست گردد. به علاوه در صورت عربی بودن متن کتاب مورد نظر، در کنار تصحیح و انتشار متن اصلی، ترجمه فارسی صحیح، دقیق و حتی الامکان شیوایی از آن تهیه و در اختیار پژوهشگران قرار گیرد. با توجه به عطش دانشمندان ایرانی و خارجی برای آگاهی از محتوای کتب مذکور به نظر می‌رسد این تلاش گامی مبارک در راه شناساندن معارف کرامند میراث دانشگان به پژوهشگران علاقمند می‌باشد. فهرست اسامی انتشارات مذکور بدین شرح است:

۱. سید اسماعیل جرجانی، ذخیره خوارزمشاهی (بخش داروسازی)، تصحیح و تحقیق: امامی، سیداحمد، جوادی، بهجت، شمس اردکانی، محمدرضا، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی مشهد با همکاری فرهنگستان علوم پزشکی ایران، مشهد، ۱۳۹۴.

فهرست مطالب

۱۱	پیش گفتار
۲۳	فصل ۱
۲۳	تعاریف دارو
۲۴	تعریف کیفیت
۲۵	چگونگی تأثیر دارو در بدن انسان
۲۸	مزاج داروها
۳۰	بررسی مزاج ثانی داروها
۳۱	اقسام مزاج ثانی
۳۲	انواع اجسام مرکب المزاج
۳۵	بررسی مزاج جوشانده های دارویی
۳۷	چگونگی اثر داروهای دارای مزاج ثانی در بدن
۴۰	بررسی تفاوت داروها بر اساس اجزاء و محل اثر آنها
۴۱	بررسی نفوذ داروها به اندامها
۴۵	فصل ۲
۴۵	بررسی انواع اجسام دارویی
۵۰	وابستگی عملکرد دارو با مصرف مقدار مشخص از آن
۵۲	اندازه گیری قوای داروها بر اساس درجه آنها
۵۵	بررسی امکان وجود داروهای دارای مزاج مفرط در طبیعت و فراوانی آنها
۵۹	چگونگی اثر دارو در خارج از بدن
۶۳	فصل ۳
۶۳	اقسام استدلال بر مزاج داروها و قوای آنها
۶۳	استدلال بر عملکرد داروها به وسیله تجربه
۶۵	برتری استدلال بر عملکرد داروها با تجربه نسبت به قیاس
۶۵	شروط استدلال به تجربه بر مزاج داروها، قوا و افعال آنها
۷۰	استدلال بر مزاج داروها و عملکردهای آنها بوسیله قیاس
۷۴	استدلال بر مزاج ثانی و حالات آن
۷۹	بررسی سست و یا محکم بودن مزاج ثانی داروها
۸۱	شناخت اجزای بسیط داروهای دارای مزاج ثانی

۸۲	 بررسی مزاج داروهای مرکب یعنی داروهای دارای مزاج ثانی
۸۷	 سبب وقوع اشتباه در استدلال بر مزاج داروها توسط رنگ‌ها، بوها و طعم‌ها

فصل ۴ ۸۹

۸۹	 بررسی اثرات داروهای مفرد
۸۹	 تقسیم‌بندی ویژگی‌ها و اثرات داروها
۹۰	 بررسی ویژگی‌های داروها و اثرات آنها در بدن
۹۲	 اثرات سردی بر بدن
۹۲	 اثرات تری بر بدن
۹۳	 اثرات خشکی بر بدن
۹۳	 اثرات رنگ داروها بر بدن
۹۳	 اثرات بوی داروها بر بدن
۹۴	 اثرات طعم‌ها بر بدن
۹۴	 اثرات متفاوت طعم‌ها بر بدن
۹۹	 اثر قوام داروها بر عملکرد آنها در بدن
۱۰۴	 اثر وضعیت اجزای داروها بر عملکرد آنها
۱۰۷	 تأثیر جوهر داروها بر عملکرد آنها
۱۰۷	 تأثیر فرآیندهای مورد استفاده در تهیه داروها بر عملکرد آنها
۱۱۹	 بررسی عملکردهای داروها
۱۱۹	 بررسی عملکردهای منسوب به گرمی
۱۱۹	 تلطیف و برندگی
۱۲۱	 تحلیل
۱۲۲	 تبخیر و دود شدن
۱۲۳	 جذب
۱۲۴	 سرخ‌کنندگی، زخم‌کنندگی و خارش زایی
۱۲۶	 خورندگی
۱۲۷	 سوزاندن و خاکستر کردن
۱۲۷	 جلادهندگی
۱۲۸	 عفونت‌زایی و شوراندگی
۱۲۸	 پزائیدن
۱۳۰	 گوارش
۱۳۱	 پراکنده کردن و از بین بردن باد
۱۳۱	 گشاینده‌گی
۱۳۳	 تبعید و بدرقه
۱۳۳	 تعفین
۱۳۵	 داغ کردن
۱۳۵	 لایه برداری
۱۳۶	 سست‌کنندگی
۱۳۶	 انتقال ماده و تهییج
۱۳۷	 گزندگی

۱۳۸	بررسی عملکردهای منسوب به سردی
۱۳۸	بازدارندگی
۱۳۸	تغلیظ
۱۳۹	ناپخته کردن
۱۴۰	بی حس کردن
۱۴۰	فرونشاندن گرما و خاموش کردن
۱۴۰	آرام کردن
۱۴۱	جمع کردن، متراکم کردن و تنگ کردن
۱۴۱	جلوگیری از تبخیر و دود شدن و تصعید بخارها و دودها
۱۴۱	منع عفونت و اصلاح آن، خوشبو و بدبو کردن
۱۴۲	بررسی عملکردهای منسوب به رطوبت
۱۴۲	لغزانندگی
۱۴۳	شستن
۱۴۳	نرم کردن
۱۴۴	صیقلی کردن
۱۴۴	تولید باد
۱۴۵	چرک زایی
۱۴۵	نمناک شدن
۱۴۶	عملکردهای منسوب به خشکی
۱۴۶	خشکانندگی
۱۴۶	آب کشندگی
۱۴۶	چسبناکی
۱۴۷	ایجاد انسداد
۱۴۷	رویش گوشت
۱۴۸	التیام دهندگی و ایجاد دلمه
۱۴۸	تثبیت و چسبندگی
۱۴۸	قبض
۱۴۸	فشارندگی
۱۴۹	تقویت
۱۴۹	عملکرد داروهای دارای صورت نوعیه یا داروهای بالخاصیه
۱۴۹	تریاق، پادزهر و سم
۱۵۰	داروهای مسهل، مدر، قی آور و معرق
۱۵۱	بررسی ترکیب عملکردهای داروها
۱۵۴	اثر اعراض خارجی بر عملکرد داروهای مفرد در بدن انسان
۱۵۴	نمناک کردن و خیساندن داروها
۱۵۵	آفتابی کردن داروها
۱۵۵	تصعید داروها
۱۵۶	تقطیر داروها
۱۵۶	سوزاندن داروها
۱۵۷	شستن داروها

۱۵۷.....	انجماد داروها.
۱۵۸.....	ساییدن داروها.
۱۵۹.....	فصل ۵.....
۱۵۹.....	ارزیابی کیفیت داروها.
۱۵۹.....	گزینش داروهای معدنی.
۱۶۰.....	طول عمر داروهای معدنی.
۱۶۰.....	گزینش داروهای گیاهی.
۱۶۲.....	طول عمر داروهای گیاهی.
۱۶۲.....	گزینش داروهای حیوانی.
۱۶۳.....	روش نگهداری داروهای حیوانی.
۱۶۳.....	طول عمر داروهای حیوانی.
۱۶۵.....	فصل ۶.....
۱۶۵.....	داروهای مرکب.
۱۶۵.....	علت استفاده از داروهای مرکب.
۱۶۵.....	عدم دسترسی به داروی مفرد مناسب.
۱۶۹.....	مرکب بودن بیماری.
۱۷۱.....	چگونگی ترکیب داروها.
۱۷۳.....	ضمیمه شماره ۱.....
۱۷۳.....	انواع اشکال دارویی.
۱۷۵.....	مآخذ.....
۱۷۹.....	نمایه ها.....
۱۷۹.....	نمایه نام‌های مفردات.....
۱۷۹.....	نمایه نام‌های فارسی مفردات.....
۱۸۶.....	نمایه نام‌های عربی مفردات.....
۱۹۳.....	نمایه نام‌های لاتین مفردات.....
۲۰۰.....	نمایه نام‌های انگلیسی مفردات.....
۲۰۸.....	نمایه اشکال دارویی.....
۲۰۸.....	نمایه نام‌های فارسی اشکال دارویی.....
۲۱۰.....	نمایه نام‌های عربی اشکال دارویی.....
۲۱۲.....	نمایه نام‌های انگلیسی اشکال دارویی.....
۲۱۴.....	نمایه بیماری‌ها.....
۲۱۴.....	نمایه نام‌های فارسی بیماری‌ها.....
۲۱۶.....	نمایه نام‌های عربی بیماری‌ها.....
۲۱۸.....	نمایه نام‌های انگلیسی بیماری‌ها.....

پیش گفتار

داروسازی دانشی است که همراه همیشگی علم پزشکی بوده و یکی از ارکان اصلی درمان به شمار می‌رود. شناخت داروها و روش‌های تهیه و مصرف آنها از دیرباز مورد توجه درمانگران و پزشکان بوده است و با به‌یادداشتن دانش پزشکی رشد و پیشرفت نموده است. در طب سنتی اسلام و ایران، دانشمندان و پزشکان بزرگی همچون ابن سینا، رازی، جرجانی، ابن النفیس و زهرای علاوه بر تسلط بر طب، بر داروسازی نیز به صورت نظری و عملی احاطه کامل داشته‌اند و بخش‌های قابل توجهی از تألیفات پزشکی ایشان به مباحث مرتبط با داروشناسی و داروسازی اختصاص یافته است. همچنین کتب متعددی در زمینه داروهای مفرد و نیز داروهای مرکب (قرادین‌ها) مورد استفاده در طب سنتی، نگاشته شده است. برخی از کتب مزبور امروزه بازایی، تصحیح و ترجمه شده و انتشار یافته‌اند. کتاب الشامل فی الصنعة الطبیة تألیف ابن النفیس قرشی (دانشمند و پزشک پرآوازه قرن هفتم هجری قمری) از جامع‌ترین و دقیق‌ترین کتب طب و داروسازی سنتی به شمار می‌رود. این کتاب در حقیقت دایره المعارفی مشتمل بر همه بخشهای دانش پزشکی می‌باشد. بسیاری از بخش‌های این کتاب امروزه مفقود می‌باشد لیکن خوشبختانه بخش‌های مفرد آن که شامل مبانی داروسازی سنتی نیز می‌باشد به‌طور کامل موجود است. مبانی داروسازی مورد بحث در کتاب الشامل دربردارنده مباحثی ارزنده همچون چگونگی عملکرد داروها در بدن انسان، مزاج داروهای مفرد و مرکب، اجسام مرکب المزاج و چگونگی عملکرد آنها در بدن، اثرات متفاوت بخش‌های مختلف یک گیاه و یا اثرات متفاوت یک دارو در اندام‌های مختلف و چگونگی نفوذ داروها به بدن، ارتباط اثر با میزان مصرف دارو، درجه داروها و چگونگی عملکرد داروهای موضعی می‌باشد. همچنین انواع استدلال به مزاج و قوای داروها (تجربه، قیاس) و مزایا و معایب هر یک از آنها، ویژگی‌های داروها (کیفیات چهارگانه، طعم، رنگ، بو، قوام، وزن، جوهر و غیره)، بررسی عملکردهای منسوب به هر یک از کیفیات چهارگانه (تلطیف، بُرندگی، تحلیل، قبض، تغلیظ، نرم کردن، خشکانندگی، ایجاد انسداد، التیام، چسبانندگی و غیره)، عملکردهای منسوب به صورت نوعیه (اثرات پادزهرها و سمها، مسهل‌ها، مدرها، قی آورها و غیره) و ترکیب اثرات داروها (برای

مثال ترکیب داروهای مسهل و قابض) می‌باشد. در حقیقت ابن‌النفیس در این بخش از کتاب خویش، کلیه مباحث مرتبط با داروسازی زمان خود و پیش از آن را گردآوری نموده و مطالب نوینی را نیز بدانها افزوده است. با توجه به اهمیت داروسازی و کلیه مباحث مرتبط با آن در احیاء، پیشرفت و گسترش طب سنتی و نیز جامعیت بخش داروسازی کتاب الشامل بر آن شدیم که به گردآوری و تدوین مبانی داروسازی سنتی به صورت منسجم و کامل و با تکیه بر کتاب الشامل بپردازیم.

ابن النفیس

علاءالدین ابوالحسن علی بن ابی الحزم بن النفیس مصری قرشی یکی از قله‌های رفیع علمی در قرن هفتم هجری قمری می‌باشد و در شمار مطلعترین دانشمندان این قرن به شمار می‌آید. وی در دمشق متولد شد و همانجا پرورش یافت و به تحصیل علم طب، نحو، فلسفه و حدیث پرداخت. ابن‌النفیس از لحاظ استقلال فکری و پابندی به مسائل دینی در بین دانشمندان قرن مزبور کم‌نظیر می‌باشد. از اساتید بزرگ وی در طب، مذهب‌الدین الدخوار و عمران اسرائیلی می‌باشند. وی پس از اتمام تحصیلاتش به قاهره رفت و در بیمارستان منصوری به تدریس و تألیف و طبابت پرداخت. ابن‌النفیس در زمان خویش از لحاظ مهارت در طب شهرتی به‌سزا داشت. وی همچنین در مدرسه مسروریه قاهره به تدریس فقه پرداخت. او چندان به تدریس علاقه داشت که شب و روز نمی‌شناخت و افزون بر مدرسه و بیمارستان، در خانه نیز محال دروس تشکیل می‌داد و برخی از علمای عصر به محضرش می‌شتافتند. از جمله مشهورترین شاگردان او، صفی ابوالفتح مسیحی، سدید دمیاطی، ابوالفرج اسکندری، ابوالفرج ابن قف و ابن ابی حنیفه رئیس الاطباء هستند (۱).

ابن‌النفیس در بیمارستان الناصری و المنصوری اشتغال داشت و به یک منصور قلاوون وی را عهده‌دار اداره بیمارستان اخیر نمود. او در دوران خود ریاست پزشکان مصر را بر عهده داشت و همچنین در پیشگیری و مبارزه با وبای شایع در مصر طی سال ۶۷۱ هجری قمری مطابق ۱۲۵۸ میلادی که در مدت شش ماه دهها و بلکه صدها هزار نفر را از پا درآورد مشارکت فعال داشت. ابن‌النفیس در پایان عمر مدت شش روز بیمار گردید و در روز جمعه ۲۱ ذی القعدة سال ۶۷۸ هجری قمری در سن هشتاد سالگی به دنبال چند روز بیماری در قاهره درگذشت. در همین بیماری که منجر به مرگ وی شد یکی از یارانش که طیب بود او را به مصرف مقداری شراب به منظور درمان بیماریش توصیه نمود. لیکن وی از این کار سر باز زد و گفت: "مایل نیستم درحالی به ملاقات خدا بروم که در شکم شراب باشد." وی اموال بسیاری بر جای گذارد و چون زن و فرزندی نداشت، املاک و کتابخانه خود را وقف بیمارستان منصوری کرد (۲ و ۱).

یکی از ویژگی‌های وی داشتن حافظه‌ای قدرتمند و توانایی در دریافت نکات بنیادین و همچنین قدرت نگارش کتاب بود. نکته جالبی که در مورد وی ذکر شده است آن است که وی کتابهایش را بدون مراجعه به منابع و بدون پاکتویس می‌نگاشت. یکی از مهمترین افتخارات وی آن است که پزشکی را به دو بخش متفاوت درمان بیماری‌های مؤثر بر کل جسم و درمان بیماری‌های مؤثر بر عضوی خاص تقسیم نمود. وی بیماری‌ها را به انواع گوناگون شامل بیماری‌های سرشتی، بیماری‌های مقدار، بیماری‌های عدد، بیماری‌های وضعیتی، ضعف و بیماری‌های ناشی از آسیب طبقه‌بندی کرد.

پزشکی مصری بنام محی الدین التطاوی هنگام مطرح ساختن پایان‌نامه‌اش در آلمان تحت عنوان "گردش خون ریوی نزد ابن النفیس" آراء و نوشته‌های وی را مورد بررسی قرار داده است. بعدها پزشکی آلمانی بنام مایر هوف که در قاهره می‌زیست پس از شکی ابتدایی، بر حقانیت آراء مذکور تأکید نمود و همین امر باعث شد که جرج سارتون در کتاب خویش تحت عنوان "تاریخ علم" بیان نماید که گردش خون ریوی که میگیویل سنوتو در سال ۱۵۵۶ میلادی به خود نسبت داده بود و بعدها کشف آن توسط ویلیام هاروی در سال ۱۶۲۲ میلادی مورد ادعا قرار گرفت^۱ در واقع سیصد سال قبل توسط ابن النفیس کشف و شرح داده شده بود (۱).

یکی دیگر از خدمات ارزشمند ابن النفیس آن است که وی به جای تکیه صرف بر داروها، جهت تسریع بهبود بیماران از تنظیم رژیم غذایی نویسنده می‌گفته است. به‌طوری‌که تا هنگام وجود غذای مناسب هیچگاه دارو برای بیماران تجویز نمی‌کرد و در هنگام تجویز دارو نیز داروهای مفرد را بر داروهای مرکب ترجیح می‌داد (۲).

تألیفات ابن النفیس

ابن النفیس در پزشکی و دیگر دانش‌ها آثار متعددی داشته است که بسیاری از آنها نابود گردیده و برخی از آنها باقی مانده‌اند. کتابهای وی در دانش پزشکی عبارتند از:

۱. شرح فصول بقراط
۲. حاشیه بر کتاب الادویه بقراط
۳. شرح تشریح جالینوس

۱- نکته جالب توجه آن است که در مقالات متعدد و حتی برخی متون تخصصی از جمله یکی از معتبرترین کتاب‌های مرجع رشته تخصصی هوشبری به همین نکته اشاره شده و حقانیت ابن نفیس مورد تأکید قرار گرفته است. جهت کسب اطلاع بیشتر در این مورد می‌توان به مأخذ زیر مراجعه نمود:

۴. شرح تقدیمات المعرفه (تعلیق بر تکهّنات بقراط)
۵. شرح مسایل حنین بن اسحق
۶. شرح قانون
۷. شرح مفردات قانون
۸. کتاب موجز القانون
۹. کتاب الشامل فی الصنّاعه الطیبه
۱۰. کتاب المہذب فی الکحل
۱۱. کتاب المختار من الاغذیه
۱۲. تفاسیر العلل و اسباب الاغذیه
۱۳. شرح شریح قانون که این کتاب اخیر افتخار طب اسلامی است و تا آخر قرن ۱۹ میلادی، در اروپا تدریس می شده است.
- کتاب های او در دیگر دانش ها شامل موارد زیر می باشند:
۱۴. شرح کتاب الهدایه فی المنطق و الفلسفه (نگاشته ابن سینا) در منطق و فلسفه
۱۵. طریق الفصاحه در علم لغت و نحو و بیان
۱۶. طبقات الشافعیه در تراجم
۱۷. شرح کتاب التنبیه فی فروع الشافعیه در فقه
۱۸. شرح کتاب الشفاء نگاشته ابن سینا
۱۹. الرساله الکاملیه فی السیره النبویه در علم سیره که در آن به معارضه با رساله حی بن یقظان
- ابن طفیل پرداخته و آن را بنام فاضل بن ناطق خوانده است.
۲۰. کتابی مختصر در علم اصول حدیث
۲۱. شرح منطق اشارات ابن سینا (۱)

نوآوری های ابن النفیس

آنچه در سده اخیر موجب شهرت ابن النفیس و توجه دانشمندان به وی شده، آگاهی او از گردش ریوی یا گردش کوچک خون است که نشان می دهد باید در انتساب این کشف به میگال سروتو که در سده ۱۶ میلادی - سه سده پس از ابن النفیس - می زیسته است، تردید کرد. (۴۳)

نکته دیگری که از لحاظ تاریخ پزشکی اهمیت دارد نظریه وی در باب تغذیه عضله قلب است که ابن سینا درباره آن اعتقاد دارد قلب از طریق خون موجود در حفراتش تغذیه می شود. لیکن ابن النفیس در این باره چنین می گوید: "سخن ابن سینا که می گوید حفرات قلب و بویژه خون موجود در بطن

راست مسئول تغذیه قلب است بدون شك صحيح نمی‌باشد زیرا تغذیه قلب از طریق خون جاری در عروق جسم قلب صورت می‌گیرد." عبارت فوق حاکی از آن است که ابن‌النفیس نخستین کسی بود که به‌وجود رگ‌های داخل عضله قلب که مسئول تغذیه آن هستند پی برده بود و همین امر خود دلیل دیگری بر آن است که ابن‌النفیس به تشریح می‌پرداخته است. همانگونه که ازین سخن برمی‌آید وی نخستین کسی بود که عروق کرونر و شاخه‌های آن را وصف نموده است (۳).

او در کتب خود انتقادات فراوانی بر نظریات دانشمندان پیش از خود از جمله جالینوس و ابن‌سینا نموده است. وی همچنین نوآوری‌های زیادی در زمینه تشریح و فیزیولوژی اندام‌های مختلف بدن از جمله مغز، قلب، عضلات، اعصاب و مجاری ادرار داشته است. (۵) ابن‌النفیس نخستین کسی بود که شاخه‌های گوناگون دانش تشریح را از یکدیگر جدا نمود و نیز نخستین کسی بود که روابط بین تشریح با فیزیولوژی، بیماری‌شناسی و درمان‌شناسی را مشخص کرد. وی همچنین برای اولین بار ارتباط بیماری‌ها را با فصول سال و تغییرات اقلیمی و جغرافیایی مورد توجه قرار داد و ارتباط تغییرات بیماری و انواع آن را با اختلافات جغرافیایی ربط داد و رابطه بیماری‌ها را با سبک زندگی، تفریح، خواب، استراحت، حالات روانی و بالا بودن کیفیت غذا نشان داد. وی همچنین قوانین داروشناسی و درمان با ضد، یعنی آللوپاتی را برای مقابله با بیماری و روش‌های تعیین دوزاژ دارو متناسب با سن و بنیه بیمار و همچنین تعیین مناسب‌ترین وقت درمان را به‌طور علمی مورد بررسی قرار داد. او نگارش‌هایی در مورد داروشناسی و تعیین نام، منابع، عمل‌کرد و میزان مصرف داروها و همچنین نوشتجاتی در مورد توصیف بیماری‌ها و انواع مختلف آنها و نیز وصف انواع تب‌ها و نشانه‌های آنها و همچنین انواع زخم‌ها، آسیب‌ها، التهاب‌ها و روش‌های درمان آنها دارد. (۶) با توجه به همه این نکات است که ابن‌النفیس بنام ابن‌سینا دوران خود شهرت یافته است. البته تبحر وی تنها در یک دانش نبود و در کلیه عرصه‌های شناخت و طب و دین‌کوشش‌ها نمود و بدین ترتیب است که وی یگانه دوران خود بود و آراء علمی او تا به امروز همچون مشعلی فروزان فراراه هر دانشجوی کوشایی قرار دارد.

معرفی کتاب الشامل فی الصناعات الطبیه

کتاب "الشامل فی الصناعات الطبیه" یکی از ارزشمندترین گنجینه‌های طب اسلامی است که توسط ابن‌پزشک نامدار نگاشته شده است. این کتاب بزرگترین دایره المعارف علمی تاریخ بشر است که توسط یک شخص نوشته شده است. انگاره این کتاب که به زبان عربی نگاشته شده است ۳۰۰ جلد بوده است لیکن ابن‌النفیس فقط به تالیف هشتاد جلد آن توفیق یافت. امروزه سی جلد از این کتاب در دسترس است و به اهتمام محقق مصری "یوسف زیدان" توسط انتشارات "المجمع

الثقافی "ابوظبی به طبع رسیده است. جلد‌های دیگر آن ظاهراً از بین رفته است و فقط بخش‌های کوچکی از آن یافت شده است. بر اساس نسخ خطی به دست آمده از کتاب شامل و نیز اشارات خود ابن‌النفیس در جای جای کتاب، می‌توان آن را به سه فن شامل قواعد جزء نظری طب، قواعد جزء عملی طب و داروسازی و داروشناسی طبقه‌بندی نمود. فن سوم کتاب مذکور دارای دو جزء است که جزء اول آن تا به حال مفقود بوده است. لیکن به تازگی با تلاش استاد بزرگوار جناب آقای دکتر محمد مهدی اصفهانی و جناب آقای دکتر محسن بهرامی، نسخه خطی ارزشمند و ظاهراً منحصر به فردی از جزء مذکور یافت شده است. از آنجا که نسخه مزبور فاقد نام مؤلف بوده است، مؤلف آن به اشتباه محمد بن زکریای رازی معرفی شده است. این اثر ارزشمند در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (شماره ۲۶ پزشکی) نگهداری می‌شود.

بخش‌های مختلف کتاب شامل

همان‌طور که بیان شد بر اساس نسخ خطی بدست آمده از کتاب شامل و نیز اشارات خود ابن‌النفیس می‌توان متدرجاً آن را به سه فن طبقه‌بندی نمود:

فن اول

قواعد جزء نظری طب

جزء اول: در امور طبیعی:

الف) مقدمه

ب) کتاب الارکان

ج) کتاب الامراض

د) کتاب الرطوبات

هـ) کتاب الاعضاء

و) کتاب الارواح

ز) کتاب القوى

ح) کتاب الافعال

جزء دوم: در علم امراض

جزء سوم: در علم اسباب

جزء چهارم: در علم دلایل:

الف) کتاب اول در درد

(ب) کتاب دوم در نبض:

تعلیم اول: در ماهیت نبض

تعلیم دوم: در اجناس نبض

تعلیم سوم: در اسباب نبض

(ج) کتاب سوم در بول

فن دوم

این فن شامل چهار جزء است. از محتویات جزء اول آن اطلاعاتی در دست نمی‌باشد. جزء دوم خود مشتمل بر دو نمط است. نمط اول شامل سه کتاب است. از محتویات کتاب‌های اول و دوم این نمط اطلاعاتی موجود نمی‌باشد. کتاب سوم حاوی دستکاری (عمل الید) است. این کتاب شامل بخش جالب توجهی پیرامون شیوه‌های جراحی بوده و اطلاعات فراوانی درباره ابن‌النفیس جراح به ما می‌دهد. کتاب مزبور حاوی سه بخش می‌باشد:

تعلیم اول: اصول کلی

تعلیم دوم: آلات

تعلیم سوم: انواع دستکاری

بیشتر بخش‌های این فن مفقود می‌باشند. (۶)

فن سوم (۷)

این فن دارای دو جزء است که جزء اول آن به تازگی کشف شده و مفصل‌آورد بحث قرار خواهد گرفت. جزء دوم نیز به‌طور کامل در دسترس می‌باشد. بخش نویافته کتاب شامل دارای مباحث زیر می‌باشد:

کتاب اول در احکام اجسام معدنی و علوی

در این بخش، مؤلف انواع اجسام معدنی و علوی را برشمرده، مسائل کلی مربوط بدانها و چگونگی پیدایش آنها را بررسی نموده آنگاه در بخش‌هایی جداگانه به شرح کامل ویژگی‌های انواع اجسام مذکور پرداخته است.

کتاب دوم در احکام داروهای گیاهی

این بخش شامل اصول علمی گیاهشناسی، تشابهات و تفاوت‌های بین گیاهان و حیوانات در

مواردی از قبیل امور طبیعی، اندام‌ها، قوا و افعال، بررسی مبسوط اندام‌های مختلف گیاهان و وظایف آنها، روش گزینش گیاهان دارویی و مزاج گیاهان می‌باشد. این بخش همچنین حاوی اصول عملی کشاورزی و باغبانی از جمله ویژگی‌های زمین، آب و کود مناسب برای کشت گیاهان، بررسی مفصل روش‌های کاشت انواع درختان و روش‌های تکثیر و پیوند آنها می‌باشد.

کتاب سوم در احکام داروهای حیوانی

این بخش از کتاب شامل دربردارنده مباحثی مبسوط در مورد انواع حیوانات، تفاوت حیوانات از نظر اندام‌ها، مزاج، رفتار، اعمال، تغذیه و محل سکونت و نیز چگونگی پیدایش آنها می‌باشد.

کتاب چهارم در احکام داروهای مفرد

این بخش مهم‌ترین قسمت کتاب از نظر داروسازی بوده، بخش اعظم حجم کتاب را به خود اختصاص داده است. نویسنده در این بخش، مبانی داروسازی سنتی و قواعد مرتبط با آن را به‌طور بسیار جامع و کامل مورد بررسی و تفسیر قرار داده است. می‌توان ادعا نمود که این‌النفس به علم داروسازی موجود در روزگار خود احاطه کامل داشته و مطالب بسیاری را نیز بر آنها افزوده است. کتاب حاضر ترجمه‌ای آزاد از بخش مبانی و قواعد عام داروسازی که در این کتاب آمده‌اند به‌همراه مباحثی از برخی دیگر از کتب طب و داروسازی سنتی می‌باشد.

بسیاری از مطالب مندرج در این کتاب مباحث کاملاً شناخته شده‌ای در داروسازی نوین هستند. برای مثال مطالب مربوط به نفوذ، توزیع و دفع داروها از بدن و تغییرات ایجاد شده در دارو توسط بدن با دانش فارماکوکینتیک جدید مطابقت دارند. نکات ذکر شده در این کتاب در مورد عملکرد داروها در بدن، کاربردها و عوارض جانبی آنها و نیز ارتباط آن با میزان تجویز با دانش فارماکودینامی قابل انطباق است. برخی از مباحث سم‌شناسی مندرج در این کتاب نیز از مواردی است که با یافته‌های نوین قابل تطبیق می‌باشند. لیکن متأسفانه بسیاری از مباحث ارزشمند موجود در این کتاب از جمله اثرات مرتبط با کیفیات چهارگانه، طعم، رنگ، بو، قوام، وزن و غیره در داروسازی نوین مورد غفلت واقع شده‌اند.

مزاج ثانی داروها از جمله دقیق‌ترین و جالب‌توجه‌ترین مباحث این کتاب است که بسیاری از پدیده‌های فارماکودینامیک بوسیله آن قابل توجیه می‌باشد. دارا بودن اثرات متفاوت در تجویز خوراکی و موضعی و نیز متفاوت بودن اثر یک دارو در اندام‌های مختلف بدن مثال‌هایی از این دست می‌باشند.

اثر تغییرات فیزیکوشیمیایی مختلف همچون تغییر اندازه ذره‌ای، نمناک کردن، حرارت دادن،

سوزاندن، تخمیر و غیره بر فراهمی زیستی و نیز نوع عملکرد داروها از جمله مواردی است که با دانش نوین داروسازی همسو بوده، دریچه‌ای را جهت مطالعات وسیع بعدی برای پژوهشگران این رشته می‌گشاید.

مبحث داروهای نفوذدهنده و رساننده و نقش انواع مختلف آنها در افزایش مقدار و سرعت رسیدن داروی اصلی به اندام‌های هدف، نشانگر عمق و دقت شگفت دانش داروسازی سنتی می‌باشد. افزودن داروهایی همچون زعفران، کافور، اسارون، زیره سبز و الاکلنگ (گونه‌ای حشره) باعث افزایش نفوذ داروها به بافت‌های ویژه‌ای همچون قلب، مغز، بیضه‌ها و کلیه و مثانه می‌گردد. با توجه به کاربرد وسیع سیستم‌های دارورسانی هدفمند در داروسازی نوین، به‌نظر می‌رسد که انجام مطالعات فارماکولوژیک و بالینی مختلف جهت تأیید اثرات داروهای مزبور و استفاده از آنها در تهیه اشکال دارویی جدید مطلوب باشد.

همچنین افزودن موادی مانند روغن گل سرخ و سرکه به‌عنوان جذب‌افزا به داروهای موضعی باعث افزایش جذب پوستی این داروها و در نتیجه افزایش اثرات موضعی و سیستمیک آنها می‌گردد. امروزه ثابت شده که روغن فراو گل سرخ به‌دلیل داشتن ژرانیول، باعث افزایش جذب پوستی برخی داروها می‌گردد (۸ و ۹). سرکه نیز حاوی ترکیبات فنلی از جمله کوئرستین می‌باشد که باعث افزایش میزان جذب و پایداری برخی داروهای همراه می‌شود (۱۰ و ۱۱).

نقش داروهای مصلح (داروی افزودنی کاهنده ویال‌بیل برنده عوارض جانبی داروهای دیگر)، داروهای حافظ (داروهای نگهدارنده قوه فرد و اندام و نیز اشکال دارویی آهسته‌رهش و مختص اندام‌های مختلف در دارو درمانی بسیار قابل درنگ است). داروهای از قبیل مصطکی، کتیرا، اسفرزه، صمغ عربی، نشاسته، شل، تخم ترب، طباشیر، عود هندی، روغنهای گیاهی و موم از جمله مواردی هستند که در داروسازی سنتی در تهیه اشکال دارویی مزبور مورد استفاده قرار می‌گیرند و بسیاری از آنها امروزه نیز در سیستم‌های دارورسانی مورد توجه هستند (۱۴-۱۲).

بررسی و بازیابی مبانی داروسازی سنتی

در اثر حاضر، به‌منظور بازیابی مبانی داروسازی سنتی، ابتدا مباحث مرتبط با این موضوع با استفاده از امهات کتب طب و داروسازی سنتی بررسی و ارزیابی شده و با آورده‌های ابن‌النفسی مقایسه گردیده است.

به‌طور کلی قوانین داروسازی سنتی را می‌توان از چهار گروه از منابع استخراج نمود:

الف) کتب طب سنتی که مجموعه‌ای از تمامی مباحث طب و داروسازی سنتی می‌باشند. این کتاب‌ها معمولاً علاوه بر مباحث پزشکی، حاوی بخش‌های مربوط به داروهای مفرد و نیز قرابادین

(داروهای مرکب) هستند. قانون ابن سینا، ذخیره خوارزمشاهی، فردوس الحکمه و الحاوی مثال‌هایی از این دست می‌باشند.

(ب) کتب مختص داروهای مفرد: که دربردارنده کلیه داروهای مفرد و احکام مختلف آنها می‌باشند. الجامع لمفردات الادویه والاغذیه، الالبیه عن حقائق الادویه، اختیارات بدیعی و مخزن الادویه مثال‌هایی از این کتب می‌باشند.

(ج) کتب مختص داروهای مرکب یا قریب‌ادین‌ها: این گروه از کتاب‌ها دربردارنده انواع داروهای مرکب، روش تهیه، موارد مصرف، مقدار مصرف، عوارض جانبی و دیگر موارد مربوط به این گونه داروها می‌باشند.

(د) کتبی همچون منهاج الدکان و دستور الاعیان، که تنها حاوی روش تهیه اشکال دارویی مختلف می‌باشند.

در مرحله بعد مطالب مزبور از منابع مختلف انتخاب و فیش‌برداری گردید. متنهای عربی انتخاب و به فارسی برگردانده شدند. با توجه به فقدان تقسیم‌بندی‌های مناسب در متن‌های مورد استفاده، در بسیاری از موارد، مطالب، شماره‌گذاری شده و عنوان‌های جدید بدانها افزوده شد. همچنین برای درک بهتر خوانندگان، جداول و نمودارهایی تهیه گردید. پس از انجام موارد فوق، مطالب جمع‌آوری شده با نظم منطقی مرتب گردیده، به صورت یک متن جامع و کامل تدوین شد. در پایان نمایه‌هایی حاوی نام‌های داروهای معدنی، گیاهی و حیوانی، بیماری‌ها و اشکال دارویی ذکر شده در کتاب به زبان‌های فارسی، عربی، لاتین و انگلیسی تهیه گردید.

در خاتمه از زحمات استاد ارجمند جناب آقای دکتر اصفهانی و نیز جناب آقای دکتر محسن بهرامی که تصویر نسخه خطی کتاب را در اختیار ما قرار دادند سپاسگزاری می‌نمایم. همچنین از استاد گرامی جناب آقای دکتر امین که در انجام این کار تأکید ورزیدند متشکریم. زحمات سرکار خانم شیرعلی در کار صفحه‌آرایی متن حاضر قابل تقدیر می‌باشد.